

ברכת ארבע הכוסות

הרב דניאל כ"ץ

פתיחה

בליל הסדר משולבות מספר מצוות במהלך הלילה. המרכיבים השונים של הלילה, ובהם אמירת ההגדה שתיית ארבעת הכוסות וכמובן אכילת המצה והמרור משתלבים למארג אחד.

בניית המתווה של הסדר ושילובן של המצוות השונות למקשה אחת, לא מלאכה פשוטה היא. ואכן נחלקו הדעות בין החכמים בהשלכות של חלוקת הסדר לשלבים שונים. בכוונתנו לדון במאמר קצר זה באחת המחלוקות הגדולות שבין הראשונים הנוגעת לקביעת הברכות של ארבעת הכוסות.

כך מסכם הטור¹ את המחלוקת:

ושותה כוס שני. וכתב רב אלפס שצריך לברך בורא פרי הגפן וכן כתב רב נטרונאי ורב עמרם והרמב"ם ז"ל ואבי העזרי. ולא נהירא לאבי אדוני הרא"ש ז"ל, אלא אין צריך לברך בורא פרי הגפן אלא על כוס ראשון שהוא של קידוש ועל הג' שהוא של ברכת המזון אבל על הב' ועל הד' אין צריך לברך, וכן כתב רב כהן צדק... ורב שרירא ורב האי כתבו שצריך לברך לפני כל אחד וא'...

הרי ששיטת הרי"ף והגאונים היא לחייב בברכה ראשונה על כל כוס וכוס מארבע כוסות. ואילו שיטת הרא"ש לברך רק על כוס ראשונה של קידוש ושלישית של ברכת המזון.

למעשה נקט הבית יוסף כדעת הרא"ש, והרמ"א בחיבורו "דרכי משה" פוסק כדעת הרי"ף והגאונים. וכך סוכמה להלכה המחלוקת בשולחן ערוך²:

* הרב כ"ץ הוא דיין בבית הדין באשקלון.

1. או"ח תעד

2. תעד, א

שיתה כוס שני ואין מברך עליו לא ברכה ראשונה ולא ברכה אחרונה, שאין מברכין בורא פרי הגפן כי אם על כוס של קידוש ועל כוס של ברכת המזון, ואין מברכין על הגפן כי אם אחר כוס רביעי. הגה: והמנהג בין אשכנזים לברך ברכה ראשונה על כל כוס וכוס, אבל ברכה אחרונה אין מברכין רק אחר האחרון לבד, וכן דעת רוב הגאונים.

במה תלויה מחלוקת זו?

שיטת הרי"ף והגאונים

הרי"ף מביא את שיטת הגאונים בפסקיו³. הוא פותח בקביעה בשם רבותיו, שבדרך כלל כוונתו לגאונים וכפי שראינו לעיל בטור שזו אכן שיטת הגאונים:

ואמרי רבואתא הואיל וכל אחד וא' מצוה בפני עצמו הוא ברכין בורא פרי הגפן אכל כסא וכסא.

דהיינו כל אחת מהכוסות היא מצווה בפני עצמה ועל כן היא קובעת ברכה לעצמה. הרי"ף לא מסתפק בקביעה זו, ומוסיף ראייה מדברי הגמרא בחולין⁴ הקובעת שהשוחט והמכסה דמן של כמה בהמות ועופות מברך ברכה אחת לכולן, ומקשה הגמרא מדוע המצוות אינן מהוות הפסק אחת לשנייה וקובעת את הכלל שאם ניתן לקיים את המצווה כאחת עם הפעולה הבאה כגון השוחט שיכול לכסות במקביל דם, אין לחזור ולברך על השחיטה הבאה⁵ וכן על הכיסוי הבא⁶. ומאידך ביני ברכות אם בירכו ברכת המזון הדבר מהווה הפסק עבור שתייה היות ולא ניתן לאכול ולברך במקביל. לאור זאת מסכם הרי"ף:

הכי נמי כיון דלא אפשר ליה למיקרי ומשתי בהדי הדדי צריך לחזור ולברך בתר דגמר הגדה ובתר דגמר הלילא בורא פה"ג וסברא מעליא הוא והכין מיבעי למיעבד.

3. פסחים כד, א בדפי האלפס

4. פו, ב

5. רש"י שם

6. רבינו תם מובא ברמב"ן שם וראה ברשב"א שלפי רש"י יש לברך על הכיסוי הבא, והריטב"א כתב שרש"י מודה לר"ת

הרי שהרי"ף מנמק את סיבת החיוב בברכה על כל כוס בנימוק נוסף. לדבריו יש הפסק בין הכוסות והיות ולא ניתן לקרא את ההגדה וההלל ולשתות במקביל, ההגדה וההלל מהוות הפסק ועל כן יש ברכה נפרדת לכל כוס.

נציין שכשיטת הרי"ף נקטו להלכה גם חכמי פרובנס, הראב"ד (בחיבורו "כתוב שם"), המנהיג (הלכות ליל הסדר), ההשלמה והמאורות על אתר וארחות חיים⁷. וכן היא שיטת מהר"ם חלאווה. האבודרהם (הלכות ליל הסדר) מוסר שזה מנהג העולם. וכן נכתב בספר האורה⁸. כך גם עולה מדברי התוספות⁹ שכך היה מנהגם ומבארים את טעם הדין משום הפסק.

כמו כן גם הרמב"ם פוסק כשיטת הרי"ף¹⁰ ובספר מעשה רוקח (שם) מעתיק מכתב ידו של רבי אברהם בן הרמב"ם המבאר את הדין: "אלו הד' כוסות שתייתן חובה מדברי סופרים וכל אחד מהם מצוה בפני עצמה ולזה יברך על כל אחד מהם קודם שתייתו ברכה לעצמו בורא פרי הגפן".

בתוספות המובא במרדכי¹¹ כותב לדחות את טעם ההפסק ומחייב ברכה על כל כוס מטעם אחר של "היסח דעת":

וא"ת מאי טעמא דמה שמברכין בפסח בורא פרי הגפן על הארבעה כוסות ואין לומר משום דאגדתא שאומר בנתים הוי הפסק דהא ליתא דאי עדיף מברכת המזון דהכא דסבר רב אשי דלא הוי הפסק וי"ל דשאני גבי סדר פסח דכיון דכל חד וחד למילתיה איתקן מסיח דעתו ממנו עד שיגיע זמנו ולכך איתא היסח הדעת טפי מברכת המזון דהכא וצריך לברך אחר הכוס ראשון על הגפן כו' וכן על כולן חוץ מן השני לפי שהוא תכף לסעודה ופוטר יין שבתוך הסעודה:

וכן בסדר בקצרה שבמרדכי¹² נוקט להלכה שיש לברך על כל כוס ומטעם אחר:

7. הלכות סדר פסח ז

8. דף פ"ח

9. פסחים קג, ב ד"ה רב אשי

10. חמץ ומצה ז, י

11. תוספת לפרק ערבי פסחים על דף קג, ב

12. תריא

"ואף על פי שבירך על הראשון בורא פרי הגפן מברך גם על השני דקי"ל הואיל ואיכא כוס נעביד מצוה בכולהו".

הרי שכאן משמע שהטעם הוא משום שיש מצווה בכל כוס ולא נכנס לטעם ההפסק.

השגות בעל המאור והרא"ש

בעל המאור משיג על הרי"ף. לדבריו המושג "הפסק" אכן שייך לגבי ברכת המזון שהיא כהפסק בייחס לברכת השתייה שכן אלו פעולות שסותרות זו את זו, כך גם כיסוי הדם נחשב הפסק בייחס לשחיטה, מה שאין כן אמירת ההגדה בליל הסדר אינה הפסק בין הכוסות וכך כותב בעל המאור:

אבל מדרש הגדה זו מנין לנו שהוא סלוק, והרי שלחן ערוך בסעודתו לפניו ואין זה נראה סלוק.

דהיינו אין סתירה מהותית בין ההגדה לסעודה ולשתיית הכוסות, ואף מוסיף בעל המאור שיש רשות לשנות בין הכוסות וממילא ניתן לשנות ולקרית יחדיו.

יש לבאר בדבריו מדוע לדעתו כיסוי הדם ושחיטה נחשבות פעולות מנוגדות וברור שהן מהוות הפסק זה לזה כברכת המזון המהווה הפסק לאכילה, ושמא כוונתו שכיסוי הדם במהותה קיימת רק לאחר שחיטה והעיסוק בכיסוי מבטא פרישה ממלאכת השחיטה ועיסוק בדבר שהוא לאחר השחיטה וצ"ע.

בעל המאור כלל אינו מזכיר את נימוקו הראשון של הרי"ף שהכוסות הן מצוות נפרדות, ונראה שלדעתו ברגע שפתר את נושא ההפסק אין הצדקה כלל לברכה נוספת והברכה על המצווה הראשונה היא מוציאה את האדם ידי חובה גם בברכה על המצווה שלאחר מכן.

הרא"ש¹³ מוסיף ומדגיש בהתייחסות לדברי הרי"ף שיש מצווה בכל כוס, שהדבר אינו מחייב ברכה לכל כוס שהרי השוחט ומכסה דם של כמה בהמות מברך ברכה אחת לכולם על אף שיש מצווה נפרדת לכל בהמה בכל שחיטה ובכל כיסוי דם.

על כן בעל המאור והרא"ש נוקטים, כפי שהבאנו מדברי הטור, שאין לברך אלא על שתי כוסות, הראשונה והשלישית. וכן מביאים הראשונים בשם בעלי התוספות. וכן מובא ברבינו ירוחם שזו דעת רבינו יונה. וכן בעל העיטור¹⁴ חולק על הרי"ף.

מענה הרמב"ן

הרמב"ן בחיבורו מלחמות ה' מציע הסבר לדברי הרי"ף, ומיישב את השגות בעל המאור, ועיקר דבריו:

והווי יודע שהפרש גדול בין הפסקת רשות להפסקת חובה שמי שקבע סעודתו ובירך תחלה על היין או על הפת ואם רצה שלא לצאת לבית הכנסת אינו יוצא, שאין הדבר קבוע עליו חובה בתוך הסעודה, אין כאן הפסק אלא שנוי מקום אבל ד' כוסות הדבר קבוע עליו חובה לאחר שבירך על הראשון שיפסיק מלשתות ויתחיל במצוה אחרת, הלכך משעה שנאסרה עליו שתיה הוי הפסק, וצריך לחזור ולברך שזה ודאי דומה לכיסוי הדם שאין בו עקירת דעת אחרת אלא שמצוה להפסיק בכסוי ונאסר עליו שחיטה עד שיכסה.

דהיינו העובדה שיש סדר למצוות ויש חובה להפסיק בין המצוות של הכוסות באמירת ההגדה היא זו שיוצרת הפסק, בכך הוא מיישב את השגת בעל המאור שמבאר שההפסק נוצר עקב יצירת פעולות מנוגדות זו לזו. לדברי הרמב"ן ההפסק נוצר כתוצאה מפעולות שבאות מתוך חובה המוטלת על האדם לבצען. לשיטת הרמב"ן יש לבאר שברכת המזון אינה חובה עליו אך היא מצווה שמחייבת הפסקת פעולות אחרות.

הרמב"ן מדגיש שיש חריג אחד בעניין והוא הפסקה בין מצוות, שאז גם שיחת רשות מפסיקה ומחייבת ברכה נוספת, וכדוגמת השח בין תפילין של יד לתפילין של ראש. אמנם הרמב"ן מסייג שאם ההפסקה היא בתוך חלקי מצווה אחת כגון הסח בין תקיעות השופר אין זה הפסק. הר"ן (על הרי"ף שם) מבאר לשיטה זו שארבע כוסות מוגדרות כמצווה אחת בעלת כמה חלקים, זאת למרות הניסוח בגמרא שכל אחת היא מצוה בפני עצמה, ובלשונו:

וד' כוסות נמי אף על גב דקביעות אחת הם וכמצוה אחת דמי, אפילו הכי כיון שיש ריוח ביניהם שיחת חובה הוי הפסק.

עולה ששיטת הרמב"ן בביאור הרי"ף שונה לחלוטין משיטת בעל המאור, והמחלוקת ביניהם היא בהגדרת ההפסק. בעוד שלפי בעל המאור פעולה של הפסק היא גם פעולה שאדם עושה מבחירה, אלא שיש בה ניגוד בייחס לפעולה הקודמת. הרי

שלפי הרמב"ן הדבר הקובע את ההפסק הוא החובה המוטלת על האדם לעשות את פעולתו באמצע הפעולה הקודמת.

בתמצית לפי בעל המאור הקובע את ההפסק הוא מהותה של הפעולה עצמה וממילא הגדה והלל אינן פעולות מפסיקות במהותן. ואילו לפי הרמב"ן הקובע את ההפסק הוא המניע לפעולה, האם הכרח או בחירה וממילא הגדה והלל שנובעות מהכרח מהוות הפסק.

השלכה למחלוקת זו הוא למעשה ההכרח של הרמב"ן להדגיש שאף שארבעת הכוסות הן ארבע מצוות וכפי שמודגש בגמרא וברי"ף הרי שלמעשה צריך לומר שאלו ארבע חלקים של מצווה אחת ועל כן שיחת רשות אינה מפסיקה ביניהם אלא רק שיחה הנובעת מחובה.

השגות הרשב"א על שיטת הרמב"ן

הרשב"א בתשובה¹⁵ כותב ביחס להסברו של הרמב"ן ברי"ף:

אלא שאין זו שיטת הרב אלפסי ז"ל והגאונים ז"ל. כמו שתמצא לומר לרב מבואר בפורס מפה ומקדש שכתב והדר שרי המוציא. ועוד שעיקר ראייתם מההיא דחולין וההיא אינה במי שמוכרח להתחיל ולהפסיק.

דהיינו הרשב"א טוען שהרי"ף עצמו אינו יכול לקבל את הסברה שהרמב"ן משתמש בה בכדי ליישב את שיטתו שכן לדעתו למרות שעושים קידוש לא צריך לחזור ולברך על השתייה שבתוך הסעודה אם בירך לפני כן הרי שגם הפסקת חובה אינה נחשבת הפסקה וכן הסוגיה בחולין אינה עוסקת דווקא בדברים שהם משום חובה¹⁶.

הרשב"א בתשובה נוספת¹⁷ מקשה על דברי הרי"ף שכל כוס מצוה בפני עצמה שהרי ברכת הכוסות היא ברכת הנהנין ולא ברכת המצוות.

כמו כן הוא מעיר מדוע אין צורך בברכה אחרונה על כל כוס. הרי שהרשב"א דוחה את פירושו של הרמב"ן ברי"ף וממילא הוא פוסק דלא כרי"ף וכך מביא גם תלמיד הרשב"א על פסחים¹⁸ בשמו.

15. א,עב ושוב במיחוסות לרמב"ן תרא ותרב

16. וראה בפרי חדש תעד, א שמציע יישובים לרמב"ן מקושיות אלו

17. מיחוסות תרב

נציין שבדבריו ובראשונים נוספים שעסקו בשיטת הרמב"ן עלו קשיים נוספים כגון ברכת המרור ועוד ולא נפרוט את כולם במסגרת זו.

ביאור האחרונים בשיטת הרי"ף

בעקבות הקשיים שמעלים האחרונים בביאור הרמב"ן, מצינו שהאחרונים חוזרים ומדגישים את הטעם הראשון המופיע בדברי הרי"ף, שציטט את דברי הגאונים, ומוסיפים לו ביאור כל אחד לפי דרכו.

המהרש"ל¹⁸ דן בשיטת הרי"ף ובביאורים עליו ולאחר שהוא מציג את הקשיים על הרי"ף הוא מציע ביאור אחר ברי"ף שלמעשה מבוסס על פתיחת דבריו:

אלא דס"ל, מאחר שחכמים תקנו ד' כוסות, וכל חד וחד למילתא אתקין, כל חזא מצוה בפני עצמו הוא, ומשום הכי מברכין אכולהו.

דהיינו אין צורך להיכנס לשאלת ההפסק אלא תקנת הכוסות כוללת בתוכה תקנה לקבוע ברכה על כל כוס. המגן אברהם²⁰ מציין לדברי היש"ש ומביא דבריו בתמצית ומשמע שמסכים לכך.

הט"ז²¹ מציע ביאור חדש בשיטת הרי"ף לפי דרך זו:

כיוון דחכמים תקנו ד' כוסות הוי כמתנה בפירוש בשעת ברכה שאין בדעתו לשתות מחמת ברכה זו אלא כוס זה כיון שצריך לכוס אחר חייב לברך עליו.

דהיינו העובדה שמדובר בארבע מצוות יוצרת כעין תנאי של השותה לקבוע ברכה על כל כוס.

שולחן ערוך הרב²² מוסיף ומדגיש את הצורך בברכה לכל כוס מכיוון אחר:

לפי שד' כוסות אלו תקנו חכמים לשתותם דרך חירות וכל אחד ואחד הוא חירות ומצוה בפני עצמה.

18. קט"ב,

19. יש"ש חולין ו,י.

20. תעד,א,

21. תעד,א,

22. תעד,ב,

דהיינו העובדה שמדובר בעניין של חירות הוא מחייב החשבת כל כוס כמצוה בפני עצמה.

נציין שערור השולחן²³ מקשה על הסברים אלו ונדחק להציע שהברכה היא משום ספק בדיני ברכות (ובכך הוא מיישב מדוע מברכים רק ברכה ראשונה על כל כוס ולא ברכה אחרונה ראה בדבריו).

נציין שגם הגר"א חוזר על דיון הראשונים סביב ההפסק. וראה גם בדברי המשנה ברורה שמזכיר את שני המהלכים בלא להכריע מה עדיף.

אמנם הדגשת האחרונים על הטעם של המצווה אכן עולה כפשוטו מדברי הרי"ף, תשובת רבי אברהם בן הרמב"ם, המרדכי ואף שהרי"ף הוסיף טעם בעניין ההפסק הרי שמאד ייתכן שמנהג אשכנז לא היה בדווקא על סמך מנהג זה.

נמצא שהאחרונים בדבריהם הדגישו דרך שאכן חרגה מביאורו של הרמב"ן אך קולעת לפשוטו של הרי"ף ושאר ראשונים. ויותר מכך זוהי גם פשט לשון הגמרא שמדגישה שכל אחד ואחד היא מצווה בפני עצמה.

ארבע כוסות במחשבה

כמובן התבוננות מעמיקה בעניין ארבע כוסות בעולם ההגות והמחשבה חורגת ממסגרת דברינו אך הדגשה אחת העולה מדברי ההלכה שסקרנו כדאי להוסיף. נראה לומר שלפי דרכם של אחרונים אלו מתעוררת גם הבנה חדשה בקביעת ארבע כוסות כשכל אחת מהווה מעלה בפני עצמה.

כידוע ארבע כוסות נקבעו כנגד ארבע לשונות של גאולה. רבי צדוק מלובלין²⁴ מדגיש שבדאי אין כפילות בלשונות הגאולה, והחזרה על לשונות שונים, וממילא שתיית כוסות נפרדות כנגד לשונות אלו, מצביעה על הדרגה מסויימת בתהליכי הגאולה וכל כוס מהווה ביטוי לשלב נוסף.

יצירת ההבחנה בין שלבי הגאולה השונים וחלוקתם דווקא לארבעה שלבים מבטאת את העובדה שגאולת ישראל היא שינוי מהותי של המציאות העולמית. המספר

23. תעד, ג.

24. פרי צדיק בראשית קונטרס עת האוכל אות טו ובעוד מקומות

ארבע שהוא מספר אותיות השם, חלוקת העולם לארבע דרגות של עולמות רוחניים ועוד, מהווה סימן לשלימות התהליך.

ברי שהגדרה מדוייקת של כל שלב תהיה קשה מאד, אך אנו סמוכים ובטוחים שחז"ל שבחרו להדגיש חלוקה זו זיהו ארבעה שלבים כאלו.

תקנת חכמים לקבוע ברכה על כל כוס מחייבת אותנו להכיר ולהודות על כך שאכן יש מעלה ייחודית בכל שלב ובהכרה זו יש תועלת חיונית במהלך הסדר שכל כולו ערב של הודאה לה' וזכירת הנס. ההודאה לה' אינה יכולה להיות רק הכרה בכך שנעשה נס אלא העמקה ובנס והבנה שהנס הזה יש לו השלכות מעשיות על חיו של האדם שבעקבות הנס של יציאת מצרים הופך להיות האדם והעם כולו מכוון למטרה הגדולה של קידוש שם שמיים והשראת שכינה בעולם. קביעת הברכה על כל שלב בסדר מרוממת את המברך לאט ובהדרגה אל המעלה הגדולה הזו.